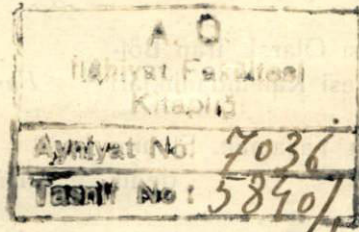

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından
üç ayda bir çıkarılır.

İÇİNDEKİLER

Başlarken

İslâm İlm-i hâli

Prof. Y. Ziya Yörükân

Muhyi'd-din Arabî ve Tasavvuf

Saffet Kemalüddin Yetkin

Türk Minyatür Kaynaklarına Bir Bakış

Tahsin Öz

İslâm Sanatının Mahiyeti

Prof. Suut Kemal Yetkin

Sarı Saltuk Hakkında Bir Fetva

Prof. M. Tayyib Okıç

Fütüvvet-Ahi Müessesesinin Menşei

Doçent Neşet Çağatay

Abidelerin ve Hayrat Binaların Bakımı

Halim Baki Kunter

Hadîs-i Erbaîn Nev'inin Doğuşu ve Amilleri

Abdülkadir Karahan

Sanat ve Tarih Vesikası Olarak İran Bölgesi Kalemhanlıkları

Furuzan Selçuk

Dünyada Ebedî Hayatı Yaşamak Elimizdedir

Asistan Cavit Sunar

El-Hatib El-Bağdadi ve Takyid Al-ilm Adlı Eseri

Ahmet Ateş

Kitab-ü Tefsir-il Esmâ-i Ves-sıfat Hakkında

*Prof. Y. Ziya Yörükân***Tahlil ve Tenkitler :**

İslâm Sanatı

Prof. Suut Kemal Yetkin

“KİTAB-Ü TEFSİR-İL ESMA-İ VES-SIFAT,, HAKKINDA

Prof. YUSUF ZİYA YÖRÜKÂN

Birkaç yıldanberi çevremizde şöyle bir haber yayılmıştır: Kayseride'ki kitaplıkta imam Ebu Mansur-i Matüridî tarafından yazılmış «Tefsir ül-Esma-i ves-Sıfat» adlı kadim bir kitabın yegâne nüshası bulundu. İstanbul Üniversitesi'ne mensup bir iki zat bu kitabı tetkik ettiler, üzerinde çalışmaktadırlar ve kitap yakında bastırılacaktır.

Haber, tabiatıyla bizde büyük bir ilgi ve sevinç uyandırdı. Çünkü bu bir keşif bir ilim hâdisesi olduğu kadar daha ziyade şumüllü ve dinî hayatımızı nurlandırıcı bir hizmetti. İtikatta geniş bir mezhep imamı olan Maturidî'nin bilhassa temayüz ettiği «Allahın sıfatları» bahislerindeki görüşlerinin metinlerine kavuşacaktık.

Gerçekten Ebu Mansur-i Matüridî'nin İslâm Dinine büyük hizmetleri vardır. Yaptığı işlerin izah yeri burası değil. Ancak durumun önemini belirtmek için işaret etmeliyiz ki, o İslâm felsefe ve kelâmına yeni bir istikamet veren, ona yeni bir istikbal açan büyük müçtehitir. Ebu Hanife'nin kader ve cebr mesleklerine sapanlara karşı İslâm akidesini savunmak için ileri sürdüğü esasları sistemleştiren o dur; Ebu Hanifeden sonra revacı artan kaderiyenin ve mutezilenin akliyecî ceryaniyle taassubu ziyadeleşen cebriyenin ve müşebbihenin nakliyecî cereyanı karşısında dinî esasları akıl ve nakl dairesinde akl ile nakli kaynaştırarak hudutlandıran da odur. Gerçi o devirde bilhassa Irak'ta akideler üzerindeki anlayışları telif ve ıslâh hususunda Ebu'l Hasan il-Eş'arî'nin büyük rolü vardır; ancak Ebu Mansur-i Matüridî, birleştirici ve uzlaştırıcı zekâsiyle Ebu'l Hasan il-Eş'arî'nin telifciliğinden kuvvetli bir uysallıkla ifrata gidenleri ve tefrite düşenleri anlaştırmakta çok daha müessir olmuş; mürcie, mutezile, havariç, müşebbihe, cebriye gibi adlar altında dağılan fikir ve akide fırtınalarını nazarının kuvvetiyle esenleştirmiş, bunların çok geçmeden adlarının tarihten silinmesine yol hazırlamıştır.

Bu vasıflarıyla Matüridî, selef akidesini ilk defa ve en iyi şekilde savunan Ebû Hanife'nin yolunu düzenlemiş, zenginleştirmiş ve haklı olarak eh'-i sünnetin önderi ve bilhassa bütün hanefî'lerin, bütün Müslüman Türklerin akaid sisteminde imamı olmuştur.

Hal böyle iken 1000 seneden beri Matüridî akaid sistemini güden Müslümanlar, Ebu Mansur-i Matüridî'ye ait bir metni elde etmiş veya onun sistemine göre yazılmış veya basılmış bir akide kitabına kavuşmuş değillerdir. Öteden beri ellerde dolaşan «Mevakıf», «Makasıt» gibi akaid ve kelâm mevzuu üzerine yazılmış eserler ve hocalarımız tarafından okutulan «Akaid-i Adudiyye» ve «Akaid-i Nesefiyye» adlı kitaplar Eş'arî sisteminde yazılmış eserlerdir. «Şerh-i Akaid»te Teftazânî «Eş'arî ile ona tâbi olanlar, Ehl-i sünnet vel cemaat adıyla adlandırılmışlardır.» (sahife 17) demek suretiyle kitapta tutulan yolu gösterdiği gibi «Kadı Adut» kitabına (هذه عقائد الفرقة الناجية وهم الاشاعرة) diye başlamak suretiyle kitapta güdülen sistemi belirtmektedir. Bugün de elimizde bulunan «Ehl-i sünnet vel cemaat'a dair kaynaklar hemen kâmilen selef ve Eş'arî eserleridir.

Bu mutalâa ile biz, ilim yolcuları için daha ziyade birleştirici bir sistem olan Matürîdî kaynaklarına ihtiyacın derinliğini, Ebu Mansur-i Matürîdî'nin bizzat kaleminden çıkan eserlere iştiyakı ve Ebu Mansur'un en değerli eseri bulundu haberi karşısında duyduğumuz heyecanı ifade etmek istiyoruz.

Halbuki bütün ümitlerimiz boşa çıktı. Kitabı gördük, Ebu Mansur-i Matürîdî (Vefatı H. 333 M. 944) ye ait olduğu söylenen bu kitabın Maturidî'nin değil, onun ölümünden 100 sene sonra (H. 429 M. 1037 tarihinde) vefat eden Ebu Mansur Abdül Kahirî Bağdadî'nin eseri olduğu neticesine vardık.

Bulunan bu kitabın dış kabına «Kitabu Tefsir-il Esma ve Sıfat Li Ebi Mansuri Maturidî» diye yazılmış, ilk ve son sayfelerine de kırmızı mürekkeple (كتاب تفسير الاسماء والصفات لابى منصور البغدادى الماتريدى) diye yazılmış, bu yazıları görenler hükümlerini vermekte acele etmişler.

Kitapların ve bilhassa matbaa devrinden önce yazılan eserlerin ön sözlerinde müellif tarafından kendi adının ve künyesinin tesbit edilmesi usuldendir. Bilhassa ilmi vesika mahiyetini haiz olan kadim eserlerde kitabın nisbetini tevsik için «tahrîç» kaydının bulunması bir ilim geleneğidir. Bu gibi eserlerin çoğunda bir de «tedavül kaydı» bulunur. Kitabın sonunda ise tamamlanan eserin kime ait olduğu ve kimin tarafından yazılmış bulunduğunu kaydetmek âdettir. Bu eserde bunlar yapılmamış. Ama bu gibi geleneklere riayet edilmeyen yerlerde kitabın kime ait olduğunu bulmak için çok daha emniyetli yollar vardır: Üslûp ve muhteva incelenir ve müellifin her hangi bir münasebetle kendinden, muasırlarından ve zamanından bahsedip etmediği aranır; kitapta kimlerden rivayet vardır, tutulan dâva nedir, müellif hangi fikirleri müdafaa ediyor; kitap tevhitte ve sıfatlardan bahsettiğine göre kitabın kime ve hangi zamana ait olduğunu bu suretle bulmak kabildir. Bunlar yapılmadan mücerret kitap fihristlerine ve kitap kaplarına bakarak verilen hükümler ekseriya yanlış olur, *maalesef hâdise böyle olmuştur*.

Kitabın Ebu Mansuri Abdülkahirî Bağdadî'ye ait bulunduğunu bildiren kayıtlara geçelim:

Evvelâ müellif kitabının birçok yerinde «قال شيخنا ابو الحسن الاشعري واكثر اصحابنا» diyor ki bu sözü Maturidî'ye atfetmek mümkün değildir. Bu sözyle yazar kendisinin Eş'arî tabilerinden olduğunu açıklamış ve kitabını Eş'arîye tâbi olanların birçoklarından sonra yazdığını ifade etmiş oluyor (Bakınız sahife 55).

Sonra müellif 99 «Esma» ya dair hadisleri rivayet ederken «Şeyh Ebu Mansur-i Abdülkahir dedi ki sözü ile kendi adını açıklamaktadır (Sahife 47); Hadis rivayetinde ilk ravinin kendi adını vaz'etmesi usuldendir. Keza bir bahiste şahsi mütalâasını yazarken müellif kendi adını yazar. Meselâ (Sahife 46) da Abdül Kahir der ki bu hadis sahihtir. Keza «rab» sıfatını tefsir ederken «Abdül Kahir der ki Allah'ın isimleri hakkındaki bu tevil cidden güzeldir (S. 117) demektedir.

Sonra müellif evvel ve âhir sıfatlarını tefsir ederken (S. 62) de, «Kitabül Mefahir, «كتاب المفاخر في الاوائل والواخر» adlı bir eseri bulunduğunu, (S. 158) de «Kitabü Fezayihil Mu'tezile «كتاب فضائح المعتزلة» aynı sahifenin diğer fıkrasında «Fezayihül Keramiye» adlı eseri bulunduğunu kaydeder bu vadide Ebu Mansurun yalnız «Kitab-ü Beyanı Vehmil Mutezile» «كتاب بيان وهم المعتزلة» adlı bir kitabı olduğu malûmumuz olduğuna göre buradaki kitap isimleri eserin Maturidî'ye ait olmadığını göstermektedir.

Şunu da kaydedelim ki kitapta (S. 83) Ebu İshakı İsferaîni'nin kabul ettiği akideden bahis vardır. İsferaîni ise 418 hicri (M. 1027) yılında vefat etmiştir. İbni Halligân, Abdülkahiri Bağdadî'nin Ebu İshakı İsferaîni'den ders aldığı ve vefa-

tında onun yerini tuttuğunu, 429 da vefat ettiği zaman hocası Ebu İshakın yanına defn edildiğini kaydeder. (Bak: Abdülkahiri Bağdadî maddesi).

Bu sarahatlerden başka mâna bakımından da bu kitap Matürîdî'ye nisbet edilemez; zira Matürîdî ile Eş'arî arasında Kur'an ile mansus olan eseler üzerinde tam birleşme mevcut olduğu halde bu esasların izahlarında ve «Mesail-i müctehedinfiha» da yalnız görüş farkı değil ondan daha mühim olarak bir de sistem farkı vardır.

Matürîdî sistemine göre ana meselelerde hüsün ve kubhu tâyin eden akıldır. Bu yüzden onlarca ma'rifetullah aklen vaciptir. Allah'ı yaraşır sıfatlarla tarif ve yaraşmaz sıfatlardan tenzih esaslarını müdrîk olan, akıldır. Allah, şerri hikmet ve maslahata binaen halkeder. İmam meselesi etrafındaki anlayışlar ve beşerin mükellefiyeti meselesindeki görüşler bu prensibin icaplarıdır.

Beşerin iradei cüziyesi vardır kudreti vardır ve bu kudret fiile müessirdir. Allah'ın fiilleri hikmetlerle ve maslahatlarla mualleldir, gibi Matürîdî'lerin kabul ettikleri genişletici aklî yol, bir taraftan hüsün ve kubuh prensibine bağlanır, bir taraftan da Allah'ın sıfatları hakkındaki izah tarzına istikamet verir; bu bakımdan onların sıfatullah bahsindeki izah tarzları tamamiyle değişir.

Matürîdîlere göre Allah'ın bütün fi'li sıfatları başlı başına bir mebde olan yapmak «tekvin» sıfatında birleşir. Bu sıfat ezeldir ve zat sıfatlarındandır. Bütün zat ve fiil sıfatlarının bekası her sıfatın kendi bekasından ibarettir. Beka sıfatı ise zattan ayrı bir mebde değildir, yani zatın bekası varlığından ibarettir. Keza irade sıfatı, rıza ve muhabbet gibi sıfatları müstelzim değildir. Zevk ve lems gibi sıfatlar ilim sıfatından başka bir şey değildir. Kaza ve kader, iradei ezeliye demek değildir. Eşyanın varlığı, emr ile değil, icap iledir ve tekvin mükevvenin aynı değildir.

Halbuki «Kitab-ü Tefsir il Esmâ-i ves-sıfat» da verilen izahlar yukarıdaki meselelerde gördüğümüz anlayışlardan ve izah tarzlarından tamamiyle ayrılır, kılâbın hangi sahifesini açsanız, Matürîdî anlayışına aykırılık görürsünüz.

Bir kere bu kitapta «tekvin» sıfatına yer verilmemiştir. Fiil sıfatları bir mebde olarak alınmıyor; buna mukabil fiilinden müştak olan sıfatlar ikiye ayrılıyor; Allah'ın kendi fiilinden müştak olan «halik», «barî», «musavvir», «razık» gibi sıfatlarla mahlûkun fiilinden müştak olan «mabut», «meşkûr», «mezkur» sıfatları arasında fark görülüyor. Ezelde fiilin vücudu muhal olduğu için *Allah bu sıfatlarla ezelde vasıflanmış değildir*, deniliyor. Zat sıfatları ile mâna sıfatları arasında fark görülmektedir. Keza «Bizim eshabımız rıza, muhabbet, saht ve gazap gibi sıfatlarda ihtilâf ettiler, Ebul Hasan-ül Eş'arî bu sıfatlar, Allah'ın sevdiklerine ve gazap ettiklerine in'âm iradesinden ibarettir» diyor. (Sahife 246) da irade ve meşiyet ile ilgili sıfatların hepsi kast ve ihtiyar mânasındadır; (S. 83) te Ebul Hasen-ül Eş'arî ezeli sıfatların beka ile vasıflandığına kanidir. Onun ashâbı ise ezeli sıfatların beka ile vasıflanması hususunda ayrı ayrı kanaatler izhar ettiler. *Bir kısmı bu sıfatlar*, kendi nefisleriyle bakidirler, sıfatın kendisi bekanın kendisidir dediler ki, Ebu İshak-ı İsferrainî'nin ihtiyar ettiği de budur. Bir kısmı Allahın bekası, sıfatlarının bekasıdır dediler diyor.

Bu bahiste Abd-ul Kahir, üstadı Esferainî ile beraber Matürîdî görüşüne temayül ettiğine işaret ettiği halde Matürîdîlerin temel akidelerinden olan hayır ve şer Allah'tandır umdesine karşı Allah maasiyi irade eder mi? bahsinde (S. 251) yaptığı uzun bir tahlil neticesinde şerri, Allah'a nispet etmemek tezini savunuyor.

Binaenaleyh kitabın bu muhtevasına göre onu Ebu Mansur-i Matürîdî'ye atfetmek nasıl mümkün olabilir?

«Kitab-ü Tefsir-il Esmâ-i Ves Sıfat» tın imam Ebu Mansur-i Muhammed Matürîdî'ye ait olmayıp Şafîî ve Eş'arî olan Bağdatlı üstat Ebu Mansur-i Abdülkahir'e ait olduğunu gösterirken bu kitabın ilim âlemindeki değerini küçültmek istemiş değiliz. Kitap, Matürîdî'in olmamakla beraber mevzuun ehemmiyeti ve müellifinin salâhiyet ve ihtisası kitabın yüksek değerini muhafaza etmesini temine kâfidir.

İslâm âleminde bütün ihtilâflar ve akide meselelerinin hemen hepsi Allah'ın sıfatları bahsine dayanır: Kelâmullah ve Kur'an hakkındaki münakaşalar kelâm sıfatına, kaza ve kader meselesi ilim sıfatına, hayır ve şer meselesi meşiyet sıfatına, ihtiyar ve hürriyet-i beşer meselesi irade sıfatına halkı-efâl meselesi kudret sıfatına, hudus, imkân, zaman ve mekân, teşbih ve tenzih meseleleri kıdem sıfatına, hulûl ve vahdet-i vücud meseleleri tevhit sıfatına hattâ tevhit meselesi sıfatların kıdemi bahsine... ilâh. dayanmaktadır.

Abdülkahir-i Bağdadî ise dinler tarihini ve İslâm fırkaları ve mezhepleri bahislerini çok iyi kavramış bir zat olduğu için bu kitapta Allah'ın her sıfatını ayrı ayrı ve tafsilli bir surette izah ederken yerine göre İrak'ta ve İran'daki dinlerin veya Hıristiyan mezheplerinin, daha ziyade İslâm fırkalarının dâvalarını teşbih etmiş ve mukayeseli tenkitlerden sonra bunlara karşı ehli sünnet akidesini vuzuh ve katiyetle savunmuştur.

Abdülkahir-i Bağdadî'nin dinlere ve mezheplere dair «Kitab'ül Milel-i ven-Nihal» adlı büyük bir eseri vardır. Bu kitabın bir nüshası Bağdad Evkaf kitaplığındadır. Onun bu kitabından başka «Elfark Beynel Firak» adlı bir eseri daha vardır. [1] Bu eser adından da anlaşılacağı üzere İslâm fırkalarının aralarındaki farkların münakaşasına tahsis edilmiş ve her bahsin sonunda «Müellifin kendi tâbiri ile» fırka-i naciyenin akidesi gösterilmiştir. Şu kadar ki müellif muhaliflere karşı bu eserde çok şiddet ve taassup göstermiştir; hattâ Fahreddini Razî «Mavera-ün nehîr'lilerle münazara» adlı eserinde Şehristanî'nin Milel-ü Nihal adlı eserinden bahsederken «bu kitaba güvenilmez, çünkü Şehristanî İslâm mezheplerini üstad Ebu Mansur-i Bağdadî'nin «Elfark Beynel Firak» adlı eserinden nakletmiştir. Bu üstad ise muhaliflerine karşı çok müteassıp olduğu için onların mezheplerini anlatırken tarafsız kalamamıştır. Bu sebeple Şehristanî hatalara düşmüştür» diyor El-Fark, İkinci tabı, Kahire (S. 6)

Abdülkahir ne «Tefsirül Esmâ-i ves-Sıfat, atlı eserinde ne de «Elfark Beynel Firak» ta Ebu Mensur-i Matürîdî den ve Maturidilerden bahsetmiyor. Hattâ Abdülkahir, ulema arasında «التبصرة البغدادية» diye şöhret bulan «Usuluddin» kitabında [2] İlm-i kelâm üstadlarının adlarını ve meşhur eserlerini tarih sırasıyla yazarken imâmül Afak diye vasıflandırdığı Ebül Hasen-ı Eş'arî'yi ve onun tilmizlerini hattâ kendilerine yetiştiği Kadı Ebu Bekri, İbni Furekî ve Hüseyin-i Bezzazî'yi zikrettiği halde Ebu Mansur-i Matürîdî'den ve onun tilmizlerinden bahsetmemiştir. Halbuki bu tarihlerde Türkler Mavera-ün Nehirden Horasan ve Irak taraflarına kabile kabile

[1] Bu eser ikinci defa olarak Mısır'da birtakım notlar ve izahlarla iyi bir surette 1948 de basılmış ve kitabı tashih eden «Zahidi Kevserî» tarafından kitabın baş tarafına da kitabın değeri ve müellifin hal tercümesi hakkında bir önsöz ilâve edilmiştir.

[2] Abdülkahir Bağdadî'nin bu kitabı 1928 tarihinde İstanbul İlahiyat Fakültesi tarafından nefis bir surette Devlet Matbaasında bastırılmıştır. Kitap birinci derecede ilim menbalarındandır. Dinî esasların en geniş tafsilatını ihtiva eder.

gelmiş ve arada ilim münasebetleri tamamiyle teessüs etmiş bulunuyordu. Ebu Hanife'nin «Fıkh-ı Epsad» adlı akait risalesine Ebu Mansur-i Matüridî tarafından yazılan şerhte ise Matüridînin muasırı olduğu halde Eşari'den ve Eşariyye'den bahis vardır.

Bu izahlarımızla aynı zamanda «Kitabu Tefsiril Esmâ-i Ves Sıfat»ın mâna, ve muhteva tavsifi de yapılmış oldu. Kitabın şekil ve tertibine gelince:

Kitap Kayseride Raşit Efendi Kitaplığı'nda (497/53) numarada kayıtlıdır. 20×15 ebadında ve 5 cm. kalınlığında 255 yapraktır. Her sahifede 12 kelimelik 25 satır vardır. Kağıtları kalın, yazı talike kaçan bir nesh kırmasıdır. Kitabın kimin tarafından ve hangi tarihte yazıldığını bildiren «İsînsah kaydı» yoktur. Kağıt ve yazı 500 seneden önceye ait olabilir; bununla beraber nüsha yıpranmamış ve iyi muhafaza edilmiştir.

Kitap iki kısım üzerine tertip edilmiştir. Birinci kısım esma ve sıfat bahsine giriş mahiyetinde 108 sahifelik yer tutar. Bu kısımda şu meseleler ele alınmıştır: İsim ve sıfatın tarifleri ve farkları; isim, müsemma, tesmiye; ismin kısımları, sıfat ve mevsuf, sıfat ile vasfın farkı, sıfatın kısımları; Allah'ın isimleri, bu isimlerden müştak olan isimlerin durumu, isimler sıfatlardan başka bir şey değildir, sıfatlar ne kadar kısma ayrılırsa isimler de o kadar kısma ayrılır; birtakım isimler müsemmadan ibarettir, bunlar mevsuftan ibaret olan sıfatlar gibidir, isim ile müsemma, yaratmak ile yaratılan bir şeydir; birtakımı da müsemmadan gayridir, bunlar mevsuftan ayrı olan sıfatlardır; diğer birtakımı da ne müsemmadan ibarettir, ne de onun gayrinden ibarettir. Hadîslerden alınan esma-i hüsna ile bu baktaki hadîsler, Kur'an'dan alınan esma-i hüsna ve 99 isme ziyade edilmiş olanlar.

Allah'ın sıfatları birkaç türlü taksim edilmektedir: Sıfat-ı meâni, sıfat-ı zat, sıfat-ı fiil ve bunların aksanı, zat sıfatlarında vücut, kıdem, vahit, şey, zat, ecza ve nisbet-i nefi sıfatları dahil. Sıfat-ı mâna, sıfat-ı ezeliyyedir; hayat ve beka burada münakaşa edilir; âlim, kadir, semi', basir, mütekellim, mürid sıfaları da bu kısma dahildir. Fiil sıfatlarında yukarda geçtiği vechile Allah'ın fiilinde müştak sıfatlar, kulun fiilinden müştak sıfatlar diye bahsedilir, ezelde fiilin vücudu muhal olduğu için bu sıfatlar taallûkattan ibarettir, yani hâdistirler. Fiil sıfatları, lâzım ve müteaddi kısımlara da ayrılır. Keza Allah'a has sıfatlar: Allah, hayat verici, öldürücü, yaratıcı, ruh verici gibi sıfatlardır. İnsanlara verilmesi caiz olan sıfatlar: âlim, kadir, Semi, basir, hâdi gibi sıfatlardır. Allah'a ispatı vacip olan sıfatlar ise: İlm, Kudret, İrade, Hayat, Semi, Basar, Kelâm ve Beka'dır (sahife 54).

Kitabın ikinci kısmı Allah'ın esma ve sıfatlarının birer birer izah ve tavsifinden ibarettir. Bu kısım bir sözlük gibi, (A) harfinden başlar (Y) harfinde sona erer. İlk madde «Allah ve İlâh» ismidir. Müellif maddelerin herbirini yazarken önce ehl-i lûgat ve nahviyyîne göre kelimenin menşei ve cezrini inceler. Sonra ehli ilm ve mütekellimin reyleri beyan edilir. Sonra ehli hadîs ve tefsirin mütalâaları yazılır. Her bahsin sonunda da ehl-i sünnet usulüne göre sıfatın tefsiri yazılır.

Müellif bir hadîs naklederse kendine kadar olan rivayetleri dizer; bazen Buhari'ye veya Müslim'e dayanır. Kendisinin hadîste şeyhi Ebu Amr Muhammed (ابو عمر و محمد بن احمد بن حمدان الحيرى) dir bahisler arasında her sıfatta o sıfatı kabul edenleri ve etmeyenleri veya o sıfat hakkında sapıtanları gösterir.

Tevhid maddesinde bütün dinlerin görüşlerini mukayeseli bir surette anlatır: Deysanî, Sâibî, Mecusî, Senevî, Uknumcular, feylesoflar, münecimler ve maddeciler ve bunların mezhepleri açıklanır, birer birer mezheplerini cevaplandırır;

Allah'ın, Şahhamın, Nazzamın, Hayyatın, Ma'merin şahsi görüşlerini, bilhassa Cübbaîyi ve oğlu Ebu Haşimi tenkid eder. Ma'merin «Kur'an Allah'ın kelâmı değil, bir cisimde hâsıl olmuş bir arazdır» sözü üzerinde hayli durmaktadır.

Kelâm sıfatına kitabın birkaç yerinde temas edilmiştir: Kelâm, emir ve nehy, haber ve istihbar sıfatlarını camidir. Bunları vahdaniyyet maddesinde açıklamaktadır. Allah'a mütekellimdir denir, fakat natiktir denmez, bunda icma vardır. Kelâmullah savt ve hars cinsinden değildir, o Allah ile kaim ve ezeli bir sıfattır der ve bu bapta mezhepleri tefsir eder (S. 552).

Mümin sıfatını anlatırken imanın mahiyeti, iman artar eksilir mi? Muhallıdın imanı meselelerine temas eder. Burada «Eş'ariler, Şeyhimiz Ebül Hasan-ül Eş'arinin taraftarı olanlardır. Bunlar: «iman, lûgatte tasdik mânasına gelir ve bu mâna da hakikattir. Tasdikın hakikati ise inanılan şeylerin doğruluğuna kanaat getirmektir. Dil ile ikrar ise çok defa kalbin tercümanı olamaz, binaenaleyh ikrar imanda dahil değildir derler» diyor. Bu meselede müellif ameli imanda dahil sayan selef yolundan ayrıldığı gibi ikrarı imandan cüz sayan İmamı Azam yolundan da ayrılır. Ma-mafih İmamı Azama hürmetkârdır onun hakkında şu fıkrayı anlatıyor:

«İmamı Azama sormuşlar bir adam domuz etinin haram olduğunu bilir, fakat domuz nedir, bilmez; bu adam mümin midir? İmam buna evet cevabını vermiş. Hac farzdır, bunu bilir, fakat Beytullah cennette midir nerededir bilmez, bu da mümin midir? demişler evet, cevabını vermiş. Muhammed Resulullah dır fakat arap mıdır zenci midir bilmez, buna ne dersin demişler, evet mümindir cevabını vermiş. Bu hikâyeler kâmilin Mutezilenin uydurmasıdır, zira İmamı Azam onlardan 6 meselede: Menzile, Vaad ve Veid meselelerinde, İstitaâ fiil ile beraber demekte, Allah'a ilm ve kudret ispat etmekte; Kader, Hayr ve Şer Allah'tandır demekte ve mutezileyi keyfine uyanlardan saymakta ayrılmıştır. Bu isnatların sebebi budur» diyor.

Üstad Abdül Kahir kendi kanaatine göre bu sözleri imama lâyük görmüyor. Bu, imama karşı bir saygı ifadesi olabilir; fakat bundan Ebu Hanife'ye nisbet edilen akaide dair «فتة الايسر والاكبر والعالم والتعلم» risalelerini Abdül Kahirin okumadığını anlıyoruz. İmamı Azam bu risaleleri bizzat yazmış olmasa dahi içindeki sözler talebesi tarafından rivayet edilmiştir ve İmama aittir. Üstadın hikâye ve isnat dediği sözlerde İmamı Azamın vâz'ettiği esasa göre doğrudur. Çünkü İmam «Tenzili inkâr eden kâfir olur. Tefsiri inkâr eden kâfir olmaz» der. Bir adam Haccın farz olduğunu ve Hazreti Muhammed'in Peygamber olduğunu bilirse tenzili kabul etmiş olur, mümindir. Bunların tavsiflerini bilmezse tesiri kabul etmemiş olur, yine mümindir, nitekim İmam-ı Matüridî de Fıkhı Epsat şerh'inde bu esası kabul etmiştir.

Müellif kitabın sonlarında alfabetik sırada bahse almadığı irade, Meşiyet, Muhabbet ve Riza sıfatlarından ve bunların hepsinin bir şey olduğundan bahseder. Burada kelâm sıfatını tekrar ve tafsilen ele alır, bu bahiste Kur'an'ın mahlûk veya ezeli olduğu dâvasını münakaşalarıyla ve teferruatıyla yazar. Ehl-i sünnetin bu sıfatlar hakkındaki akidesini beyan ettikten sonrada (Yaprak 255) kitabına son verir.

Görülüyor ki müellif hakikaten salâhiyet sahibi bir zattır; kitap da çok mühim meseleleri ihtiva etmektedir. Bunun bastırılması şüphesiz büyük bir hizmet olur. Bunu gönülden dileriz.